

Fehim Nametak

RUKOPISI DIVANA FADIL-PAŠE ŠERIFOVIĆA

Izučavanje naše književne baštine na orijentalnim jezicima bazirano je zasad isključivo na rukopisnom fondu koji smo naslijedili od naših pređa koji su pisali na tim jezicima. Step en istraženosti nekog pisca dobrim dijelom će zavisi ti i od sačuvanog broja rukopisa tog pisca i kataloške obrade tih rukopisa, pa će se dešavati takve situacije da o nekim pjesnicima ili piscima posredno znamo da su bili veliki i značajni, ili da su bili osrednji ili čak minorni, ali mi o njima nećemo moći određenije suditi, dok ne pronađemo i proučimo njihova djela. O nekim našim pjesnicima pisali su mnogi, počevši od osmanskih kroničara i bibliografa (tezkireci), pa do evropskih i naših orijentalista kao J. Hammera, F. Babingera, S. Bašagića, M. Handžića, H. Šabanovića, O. Mušića i nekih mlađih orijentalista. No ukoliko neki od tih književnih historičara nije imao pred sobom djelo pisca o kome piše, možemo se pitati s kakvim pravom je donosio sud o njegovu djelu i koliko se taj sud može održati? Stoga mišljenje o nekim našim piscima i pjesnicima, vremenom, mora biti revidirano. Tako su neki pjesnici i pisci čija djela, osim fragmenata, nisu bila poznata ni Bašagiću, ni Handžiću pa ni Šabanoviću koji se, uzgred budi rečeno, nije ni bavio ocjenjivanjem književnih ostvarenja naših pisaca, nego se zadovoljavao da donese što tačnije biobibliografske podatke, ili ih ponekad bez kritike prihvatao od Bašagića i Handžića, ostali neadekvatno ocijenjeni i dugo će vremena proći da se ispravi kriva slika stvorena o njima. To je po našem mišljenju i ključni problem izučavanja književne baštine bosansko-hercegovačkih Muslimana. Katalogiziranje rukopisa predstavlja polaznu tačku u ovom poslu.^{1) 2)*}

Jedan od pjesnika koji su šturo i neadekvatno predstavljeni je sarajevski pjesnik Fadil-paša Šerifović (1802./03-1882.)^{2)*}, čiji su rukopisi *Divana*, zbirke poezije na

1) Mislimo da se u tom pogledu u posljednje vrijeme ide ubrzanim koracima kako bi se nadoknadio izgubljeno vrijeme. Nakon prvog sveska Kataloga arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu (Sarajevo, 1963.) nedavno se pojavio i drugi svezak, koji, bez obzira što sadržava građu iz islamskog prava (fikh), u obrađenim rukopisima ima i dosta književne građe za koju smo mogli saznati tek iz ovog kataloga. Također je hvale vrijedan poduhvat Hifzije Hasandedića, koji je priredio Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Arhiva Hercegovine u Mostaru (Mostar, 1977.), čime je otvorio puteve proučavanja vrijednih rukopisa iz toga Arhiva.

2) Fadil-paša Šerifović, rođen, prema podacima u Zborniku M. E. Kadića 1217. (1802/03.) godine, uz mladeg

osnovu koje se s pravom i osjećao pjesnikom i po kojoj i treba biti cijenjen i ocijenjen, ostali nepoznati istraživačima naše kulturne povijesti. To je i osnovni razlog zbog kojeg Fadil-paši Šerifoviću nije dato adekvatno mjesto u našoj kulturi. Za njegov *Divan* Bašagić nije znao, a Handžić i Šabanović, iako su znali da postoji, nisu ga vidjeli niti proučavali.

Cilj nam je, stoga, da u ovom radu damo osnovne napomene o rukopisima *Divana* ovog našeg pjesnika, dok će pjesme iz *Divana* biti predstavljene u jednom opsežnijem radu.

Jedan od dva rukopisa ovog *Divana* nastao je za vrijeme autorova života i, očigledno, pod njegovom kontrolom pa ga stoga možemo smatrati *murettep divanom* tj. sređenim, autorizovanim primjerkom *Divana*. U ovom *Divanu* su uvrštene pjesme koje je sam autor želio uvrstiti, a izostavljene su neke pjesme za koje je smatrao da se ne uklapaju u shemu divanske poezije ili ih je smatrao nedovoljno umjetnički vrijednim. To su, od pjesama za koje pouzdano znamo da ih je spjevao, a nije ih uvrstio u *Divan*, *Kasida kao odgovor na Zija-pašinu Zafernamu*, nekoliko epigrama i kronograma. Nije isključeno da će se vremenom pronaći još neka pjesma koja je ostala van *Divana*. Na ovaj način ovaj rukopis je redigovan, i on predstavlja *murettep divan*. Prepisivač mu je Muhamed Ševki Imamović, Sarajlija.³⁾

Da je kojim slučajem izgubljen stariji, autoru savremeni rukopis *Divana* Fadil-paše Šerifovića koji je prepisao Muhamed Ševkija Imamović, za njegov detaljan opis saznali bismo iz Kadićeva prijepisa. Štaviše, Kadić nam je dao opširnije podatke i o samom prepisivaču Muhamedu Ševkiji koga neki naši historičari spominju kao Muhamed Ševki Turabi, a Kadić daje njegovo puno ime, ime oca i prezime (u slaviziranom obliku na *ić* - Imamović), te mahalu u kojoj je nastanjen. Kako pred sobom imamo oba ova prijepisa, ukazaćemo na njihove glavne karakteristike.

O prvom, starijem, rukopisu sam prepisivač je na posljednjem listu *Divana* (str. 322) zapisao na arapskom jeziku:

„Qad yasrruna ihtitamu taswidi hada ad-diwani li-Sayyid.

Muhammad Fadil Al-Bosnawi al- 'askari an al-liwai as-suwari aš-šahir bi-Šarif-zada bi-'awn Allah al-malik al-'aziz al-qawiy.

Harrarahu al-faqir Muhammad Aš-Šawqi Sarayi fi yawm at-tamini 'ašara min gumada at-tani li-sanati sittin wa tis'ina wa miatayni wa alfin min higratin man lahu al-'izzu wa al-magdu wa aš-šaraf'.⁴⁾

jeziku, koji je svoja djela stvarao u XIX stoljeću. Poznat kao nekibulešraf (zastupnik Poslanikovih potomaka u Bosni i Hercegovini), kadija, muteselim, brigadni general (miri-livai-i askeri), u poznijim godinama svoga života, potpuno se posvetio mevlevijskom tarikatu i poeziji koja je sva prožeta tasavufskim idejama. Po dolasku austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, zbog nekorektnog stava prema njemu, iseljava se u Tursku, gdje provodi posljednje dane u iznajmljenom konaku u kvartu Laleli u Istanbulu i umire 25. novembra 1882. godine.

3) Prepisivača - kaligrafa Muhameda Ševkija Imamovića - Sarajliju spominje H. Kreševljaković u djelu *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo, 1958, str. 239. Tu stoji umjesto Saraji - Turabi što je sigurno proisteklo iz čitanja nekog nečitkog rukopisa. I Đoko Mazalić u *Leksikonu likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1966. str. 141, spominje ovog vrsnog kaligrafa pod istim imenom kao i Kreševljaković te kaže za njega da je rođen u Sarajevu oko 1820., a umro u istom mjestu 1883. S. Balić kaže, koristeći podatke prethodne dvojice, „Muhamed Šavki Turabi, umro 1883., cijenjen kao krasnopolisac i knjigovezac. Prepisao je među ostalim zbirke pjesama Ibrahim Haqqia i Fadil-paše” (Kultura Bošnjaka - muslimanska komponenta, Wien, 1973., str. 138). Ovome možemo dodati, pored ispravke Turabi u Saraji (Sarajlija) i to da prepise ovoga kaligrafa sa arapskog i turskog nalazimo u našim rukopisnim knjižnicama i tu ima djela iz raznih oblasti nauke i lijepe književnosti.

4) „Raduje nas završetak prijepisa ovog *Divana* od Sejida Muhameda Fadila Bošnjaka, konjaničkog mirilive, poznatog kao Šerifović, pomoću Allaha, Sjajnog i moćnog vladara. Prepisao ga je siromah

Pored ovih podataka, koje nam daje sam prepisivač, Muhamed Enveri Kadić je zabilježio da je „kaligraf Imamović Muhamed Ševki Sarajlija, sin hadži Mustafe iz mahale Armagandži Sinana skupio na jedno mjesto munadžate, na'tove, kaside, rubaije, tarihe, mufrede i kit'e Fadil-paše Šerifovića i pismom ta'liq na 316 strana prepisao *Divan* na taj način da je na svakoj strani ispisivao po 19 redova”.⁵⁾

Ovom njegovu opisu možemo dodati još neke pojedinosti. Papir na kome je Imamović prepisao *Divan* je žut, pismo izvanredan kaligrafski talik, pisan crnim mastilom, dok su naslovi i pjesnički mahlas (pseudonim) ispisivani crvenim mastilom. Između pjesama nema nikakvih razmaka ni proreda. Kodeks je uvezan u platneni povež sa zaštitnim listovima. Hrnat kodeksa je zaštićen kožom. Što se tiče broja strana *Divana*, očigledno je Kadić naveo broj strana *Divana* gdje se završavaju pjesme dok je ispustio da spomene dodatke koji sadržavaju podatke o Fadil-pašinu pristupu u derviški red mevlevija, te same podatke o prepisu rukopisa koji se nalaze od 317-322. strane.

Ovaj prepis *Divana* je strukturiran po pjesničkim vrstama na način uobičajen u djelima ove vrste. Na prvom mjestu su munadžati (str. 1-3) potom dolaze na'tovi i tahmisi na'tova poznatih pjesnika (str. 3-9); slijedi nekoliko medhija i mersija Hasanu, Huseinu i Dželaludinu Rumiju (str. 10-16), zatim su uvrštene kaside i ostale pjesme sa kronogramima čestitanja (str. 17-113), potom nekoliko tahmisa na gazele poznatih pjesnika, među kojima i nekih naših (Sabit Užičanin) (str. 113-136). Na strani 137-138 je medhija (pohvalnica) Dželaludinu Rumiju. Slijedeće poglavlje su gazeli (Gazeliyyat) (str. 143-269); iza ovog poglavlja su katreni (Rubaiyyat) i epigrami (Muqatta'at) (str. 271-293), a onda kronogrami smrti poznatim osobama (str. 295- 310). Kraj *Divana* sadržava prijepise diploma Es-sejid Muhamed Fadil-paše Šerifovića o pristupu u derviški red mevlevija na Galati u Istanbulu, redosljed mevlevijskih halifa i mevlevijske molitve (str. 311-321). Na strani 322 je podatak o prijepisu rukopisa.

Jedini primjerak prijepisa *Divana* od ovog prepisivača - kaligrafa, prema našem znanju, nalazi se u Orijentalnom institutu u Sarajevu pod brojem 4520. Otkupljen je za Orijentalni institut 1954. godine od Adem ef. Karađozovića koji je rukopis dobio ili kupio prije II svjetskog rata od porodice Fadilpašića iz Sarajeva. Drugi prijepis od istog kaligrafa, za koji smo našli podatke da se nalazi u mevlevijskoj tekiji na Galati u Istanbulu, nismo uspjeli pribaviti.

Godine 1327. (23 I 1909. - 12 I 1910.) Muhamed-Enveri-ef. Kadić je prepisao ovaj kodeks najvjerojatnije iz tog razloga što se spomenuti rukopis nalazio u privatnom vlasništvu, a on je smatrao da ovo vrijedno djelo, budući nije štampano, treba da bude pristupačno svima onima koji žele da ga istražuju pa je, kako sam kaže, „da bi dodao još jedno djelo islamskoj biblioteci, na „kahlen papiru”, koristeći indigo, istovremeno ispisao 3 primjerka *Divana*”. Da Kadić nije prepisao ovaj *Divan* posebno i da nam je nedostupan prepis od Muhameda Ševkije Imamovića, ipak bismo pjesme Fadil-pašine mogli proučavati na osnovu njihova uvrštavanja u *Zbornik*. M. E. Kadića, jer je Kadić u XXVI i XXVII svesku svoga epohalnog djela unio više od polovice pjesama iz Fadil-pašina *Divana*. Nekim Fadil-pašnim kronogramima, spjevanim u spomen događaju koje je prokomentarisao dodao je uz nekrolog Fadil-paši izbor iz *Gazeliyata*, *Muqatta'ata* (epigrama) i *Rubiyata* (Katrena).

Muhamed Ševki Sarajlija 18. džumada II godine 1296. (9. juna 1879.) od selidbe onog kome pripada čast, slava i ponos”.

5) Vid. završetak rukopisa R-92 u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

Kasnije, 21. ramazana 1342. (28 IV 1924.) uvakufio je jedan primjerak, kroz indigo prepisanog *Divana* jer kako kaže: „Belde-i Saray Bosna esrafmdan Serif-zade merhum Es-seyyid Muhamed Fadil Paša eser fazi ve kemal olan ve simdiye degin tab olunmayan isbu Divani mutale'aya ragbet edenler icin belde-i mezburede' Gazi Husrevbey kutuphanesinde mahfuz olmak ve andan cikarlamamak sartiyle vakf ve habs eyledim.

Zamanimizda „Indigo papir” nam eczali kagit vaitasiyla yazildigindan esna-yi mutaleada ruzgar ve rutubetli hava ve gunesin se'ai tesirinden ve suyun yaziya dokunmasindan vikaye olunmasini mutale'a edenlere ihtar ve tavsiye eylerim. Fi 21. ramazan sene 1342. Ene-l-fakir Kadi-zade Muhamed Enveri ibn Sidki Bekir Efendi ibn Sabit-efendi an belde-i mezkure”⁶⁾

Pjesme su u ovom *Divanu* poredane drugim redosljedom. Najprije kao i u Imamovićevu prijepisu, su munadžati (himnodije), zatim na'tovi (hvalospjevi Poslaniku), medhije (hvalospjevi) i mersije (žalopojke) mevlevijskom piru Dželaludinu Rumiju (str. 1-9). Potom slijede kronogrami koji su poredani po vremenu nastanka bez obzira da li su to tarihi koji se nalaze u sastavu neke kaside prigodnice kojom se čestita neki događaj, imenovanje, gradnja i sl., ili su u formi kit'e (epigrama), mufreda (poetskog distiha), rubaije (katrena). Ovdje su kronološki uvršteni i kronogrami smrti poznatih ličnosti, izmiješani s ostalim kronogramima. Ovo poglavlje svih Fadil-pašinih kronograma u Kadićevu prijepisu nalazi se na str. 9-78. Od str. 79-94. su tahmisi (peterci), a od te do 101. str. su kit'e (epigrami). Rubaije (katreni) su od 101-106. strane.

Centralno poglavlje svakog divana, pa i ovog Fadil-pašinog - gazeli - pod naslovom Gazeliyyat, počinje u Kadićevu prijepisu na 107. str., a završava se na 179. strani, što predstavlja više od jedne trećine pjesama sa oko 5.000 stihova (2.500 bejtova). Ovim poglavljem, ujedno, završava se poetski dio *Divana*. Potom slijede: idžazetnama o pristupu u derviški red mevlevija, redosljed mevlevijskih halifa, molitva (dova) i podaci o prijepisu.

Ovaj rukopis sadrži u prosjeku po 32 retka na jednoj strani. Pisan je rik'om, uvezan u kartonski povež novijeg datuma. Rukopis pisan olovkom nalazi se u Gazi Husrevbegovoj biblioteci pod brojem R-92, a primjerak pisan kroz indigo zaveden je u istoj biblioteci pod brojem R-93. Treću kroz indigo pisanu kopiju, koju spominje Kadić, do danas nismo uspjeli pronaći, a pošto ne može imati nikakve razlike u odnosu na ove dvije, osim eventualne bilješke o poklonu ili uvakufljenju, nije je ni potrebno posebno predstavljati. Ni rukopis R-93 se u odnosu na R-92 ne razlikuje ničim drugim osim naprijed citiranom bilješkom o uvakufljenju za Gazi- Husrevbegovu biblioteku, ispisanom na prvoj lijevoj strani rukopisa.

Za razliku od starijeg rukopisa *Divana*, prepisanog od Imamovića, prijepis *Divana* od Kadića sadrži još samo dva kronograma, posvećena podizanju mekteba u Rogatici i smrti Refik-efendije Hadžiabdića, šejhul-islama, koji se ne nalaze u starijem

6) Ovaj dosad neštampan *Divan*, vrijedno i savršeno djelo umrlog Sejida Muhameda Fadil-paše Šerifovića, poznatog plemića grada Sarajeva, uvakufio sam u Gazi Husrev-begovu knjižnicu spomenutog grada pod uvjetom da se u njoj čuva i iz nje ne iznosi, a namijenjen onima koji ga žele izučavati. Posredstvom papira, poznatog u naše vrijeme kao indigo papir, upućujem i preporučujem onima koji će ga čitati da ga čuvaju od vlažnog i vjetrovitog vremena, od utjecaja sunčevih zraka i od vode. 21. ramazana 1342. (28 IV 1924.).

Siromah, Muhamed Enverija Kadić, sin Sidki Bekir-efendije, sina Sabit-efendije iz spomenutog grada”.

Ovo je bilješka o uvakufljenju iz R-93 Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu.

rukopisu. Njih je Kadić pronašao zabilježene na spomenicima na kojima su ispisani i unio ih u *Divan*.

Ni jedan rukopis ne sadrži Fadil-pašinu kasidu spjevanu kao odgovor na Zija- pašinu *Zafemamu*, iako je ova pjesma bila poznata Kadiću i on ju je unio u svoj *Zbornik*. Kadić je nije unio najvjerojatnije iz tog razloga što je smatrao da joj tu nije mjesto, obzirom da ju je i sam autor u murettet divanu ispustio.

Oba rukopisa divana su prepisana čitko, onaj Imamovićev čak kaligrafski lijepo, korektno i gotovo bez grešaka.

SUMMARY

The author of this paper points out the need for registering and cataloging the contents of manuscript collections in Yugoslavia. He considers this to be the prerequisite for the study of Muslim cultural heritage written in Turkish, Arabic or Persian. The lack of complete and accurate information about literary works of Muslims from Bosnia and Herzegovina was the reason why some of the researches made serious errors in that field. Thus, the life and literary work of Fadil-pasha Šerifovich was not represented adequately for a long time and three transcripts of his Divan were not known to Safvetbey Basagich (*Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo 1912), Mehmed Handžić (*Književni rad bosansko-hercegovačkih Muslimana Sarajevo*, 1933) and to Hazim Šabanovich (*Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima Sarajevo*, 1973). So, their opinion about this outstanding man of Bosnian Muslim culture of the XIXth century was established on lacking and incomplete data. Studying the poetical work of Fadil-pasha, the author of this work evaluates his poetry as an outstanding one.

The copies of these two manuscripts (third one is only a copy of the first) are Muhamed Šefki Imamovich (1820-1883) calligrapher and bookbinder from Sarajevo and Muhamed Enver Kadich (1855-1931) chronicler from Sarajevo, poet in Turkish language, copyist and bibliographer. In Kadich's anthology (*Tarih-i Enveri*) vol. XXVI and XXVII in Gazi Husrevbey's library in Sarajevo are besides this Kadich's copy of Fadil-pasha's Divan included many other Fadil-pasha's poems.